

ТЭМАТЫЧНЫЯ ТРЭНІРОВАЧНЫЯ ПРАКТЫКАВАННІ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Прыметнік

У час падрыхтоўкі да алімпіяды па раздзеле “Прыметнік” неабходна ўзнавіць веды школьнікаў аб катэгарыяльным значэнні гэтай часціны мовы, граматычных катэгорыях прыметніка і яго лексіка-граматычных разрадах, аб сінтаксічнай функцыі, формах, скланенні і словаўтварэнні прыметніка і г. д. На занятках у вучняў павінны сфарміравацца ўменні і навыкі вызначэння граматычных асаблівасцей прыметніка, тлумачэння семантыкі і спосабаў утварэння прыметнікаў, правільнага напісання пэўных прыметнікаў і інш. Пры навучанні марфалогіі ўлічваецца, што многія марфалагічныя катэгорыі валодаюць адначасова і пэўнымі сінтаксічнымі прыкметамі. Увогуле формы слоў могуць быць усвядомлены толькі ў словазлучэнні ці сказе. Засваенне граматычных катэгорый прама ці ўскосна ўплывае на разуменне іншых аспектаў мовы – лексічнага, фразеалагічнага, словаўтваральнага і інш. Кожную часціну мовы варта прэзентаваць не пазсобку, а як элемент адзінай моўнай сістэмы.

Арганізуючы вывучэнне марфалагічнага матэрыялу па тэме “Прыметнік”, важна выкарыстоўваць самыя разнастайныя заданні і практыкаванні, якія дапамагаюць асэнсаванню граматычных паняццяў у адзінстве іх формы, значэння і функцыі. Выкананне найбольш складаных, на нашу думку, практыкаванняў (па словаўтварэнні прыметніка, па ўтварэнні форм ступеняў параўнання і інш.) мэтазгодна суправаджаць лінгвістычным каментарыем.

- 1. Растлумачце паходжанне назваў: Барысаў, Петрыкаў, Тураў, Полацк, Слуцк.**
- 2. Запішыце сказы, побач у дужках укажыце сінтаксічную функцыю прыметнікаў.**

Вечна родны тыя губы, што нас змалку цалавалі (К. Кірэенка).

Чуцён спелай нівы звон (А. Гурло).

Клікаў хлопец дзеўчыну маладу, клікаў у крынчаньку па вадку (А. Лойка).

О, як ён клаўся, свежы бохан, на бел абрус ці на рушнік! І пры размове нават з богам так не свяціўся працаўнік (Н. Гілевіч).

Боты новыя, а пяты голыя (прыказка).

Не прыгожая прыгожа, а каханая прыгожа (прыказка).

Стаў чырван месяц круглаліцы (Я. Колас).

Забурліла сіне мора (Я. Купала).

А бор такі духмяны, загадкавы такі (П. Панчанка).

Не страшны дні суровыя, калі рады сталёвыя (прыказка).

3. Падбярыце кантэкстуальныя сінонімы да прыметніка *шэры*.

Свет ніколі не бывае шэрым,
А бывае шэрым наш настрой,
Калі ў радасць часам не паверым,
Як не верым хмары дажджавой,
Што сплыла капрызнымі шляхамі
Над сасмягла-пыльнымі палямі.

Не бывае шэрым свет ніколі.
Шэрыя дажджы ідуць парой,
Шэры вецер праляціць над полем,
Шэры позірк стрэнецца з табой,
Думкі шэрыя, бывае, запалоняць –
Шэрым попелам жывы агонь заслоніць.

Свет бывае сумны і вясёлы,
Толькі шэрым свет не назаву,
Дзе з людзьмі дзялюся хлебам-соллю,
Дзе між дрэў даверлівых жыву,
Дзе святло азёры плюць і рэкі,
Прыпадняўшы берогі-павекі.

В. Ярац

4. Узгадайце прыказкі і крылатыя выразы. Устаўце прапушчаныя прыметнікі, укажыце іх лексіка-граматычны разрад.

Сярмяга – не знявага, а жупан – не ... пан.
Ласы на ... калубасы.
Розум - ... багацце.
Каб не ежка і не адзежка, дык была б грошай ... дзежка.
Не бог пашыў боты – ... работы.
Рост чалавечы, а розум
... працай не збудуеш палацаў.
Лепей ... згода, чым ... сварка.
На ... каравай вачэй не парывай, свой спячы ды скачы.
І ўсё мілагучна для слыху майго: і ... “дзе” і ... “чаго” (П.Панчанка).
І тчэ, забыўшыся, рука заміж ... узору, цвяток радзімы васілька
(М.Багдановіч).
І вось Аслу нарэшце ясна стала: Каб сонца заслانیць вушэй ... мала
(К.Крапіва).
Не шукай ты шчасця, долі на ..., ... полі (Янка Купала).
Ад прадзедаў спакон вякоў Мне засталася спадчына, Паміж сваіх і
чужакоў Яна мне ласкай ... (Янка Купала).

Запяеш па душы, дасі ўцехі гасцям, – Поўны гуслі насыплю дукатаў, Не пад мыслі песня будзе каму-небудзь нам – ... возьмеш заплату (Янка Купала).

Пацяклі, паплылі за гадамі гады... На ... наспе жвіровым Палыны ўзышлі, вырас дуб малады, Зашумеў непанятлівым словам (Янка Купала).

Прырода – ... кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас (Якуб Колас).

... бараноў наогул жа нямнога (К.Крапіва).

На ... дзяўчыну, Калі тут праўду ёй аддаць, Ніхто йшчэ каменем не кінуў і не паважыцца кідаць (Янка Купала).

5. Знайдзіце і выпішыце граматычна “лішнія” слова. Укажыце, чым адметныя гэтыя прыметнікі.

Светлы, гняды, высокі, ціхі, дарагі.

Нізкі, далёкі, кульгавы, зялёны, добры,

Вялікі, кепскі, белы, бела-чырвоны, старажытны.

Сінявокі, прыгожы, мудры, салодкі, шчаслівы.

Васільковы (капялюшык), цёмны, бліскі, смачны, малады.

Смелы, звонкі, густы, лёгкі, буланы.

Кароткі, нямы, цяжкі, чысты, брудны.

Жанаты, мяккі, кіслы, далёкі, сін.

Цудоўны, шумны, тоўсты, светла-зялёны, чорны.

Жоўты, дрэнны, малы, цвёрды, залацісты (паясок).

6. Выпішыце выдзеленыя прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны адносяцца. Вызначце лексіка-граматычны разрад прыметнікаў, падбярыце да гэтых прыметнікаў сінонімы.

Перад пародам на градах – мак высокі і густы; Там камандуе пародам сам сланечнік *залаты* (П. Глебка).

За якую гадзіну мы з бацькам нарэзалі *бурытынавых*, адзін у адзін баравікоў (І. Шамякін).

Там, дзе дарогі беглі ўдалеч, У засень *бронзавых* бароў, Сыны шчэ многія чакалі Сваіх бацькоў з другіх краёў (П. Прыходзька).

Над возерам *шкляным* стаяць касмічным роем зоры, Мігцяць, адсвечваюцца ў ім (У. Ляпёшкін).

О, колькі дакору і скрухі было ў тым *жалезным* позірку (М. Ваданосаў).

За гэты мурожны *шаўковы* прастор Гатоў я памерці цяпер (П. Броўка).

Я стаяў ля сялянскай паветкі, аздобленай *жамчужнай* расой (З. Бядуля).

(Глушак) узяў лыжку, зачэрпнуў з чыгуна баршчу, *тхарынымі* вачыма павёў па ўсіх, хто сядзеў (І. Мележ).

Ты (чалавек) не чуеш, Як падаюць росы патокам, Як гарлачыкам трызніца новы дзень, Як нячутнымі, як *салаўінымі* крокамі Над вялікай ракою каханне ідзе (У. Караткевіч).

А вусы таксама стаяць, як у чорта, і позірк *воўчы* (К. Крапіва).

Няхай у вашым сэрцы *львіным* Не стыне помсты жар святы (Я. Колас).

Безліч *мядзведжых* ахапкаў казытлівага сена і ладных снапоў падняты ды пакладзены на воз (Я. Брыль).

7. Запішыце словазлучэнні так, каб назоўнік роднага склону стаў прыналежным прыметнікам. Узгадайце аўтараў (апавяданняў, драм, паэм, зборнікаў вершаў, раздзелаў паэм і інш), назвы твораў якіх у вас атрымаліся.

Дар Нёмана, гора вавёркі, доля Тараса, крык жураўля, прыгоды Міхася, душа маці, зграя ваўкоў, лапаць Мікіты, хлеб сіраты, масада лесніка.

8. Выпішыце вытворныя прыметнікі, назавіце спосаб іх утварэння.

Вось здалёку, з-за цьмянага бору Агмявокае бліснула сонца (Я. Журба).

Верхалістыя бярозы паскідалі на дол слёзы... (Н. Вішнеўская).

Матыль пышнакрылы купаецца ў зорах (К. Сваяк).

У нас па вёсках *рускудрых*... пяюць на даўні лад не мудра... (В. Маракоў).

Звон цымбалаў былінна чуюць сёння Памір і Эльбрус (Г. Бураўкін).

Рамонкавым пылам і жытам даспелым павеюць на горад начныя вятры (С. Грахоўскі).

Высокае неба ў бяздонным разліве блакіту (А. Звонак).

З гэтага пера застаўся ў іх на ўсё жыццё ўспамін неабсяжнай, бязмежнай раласці (І. Мележ).

Навокал быў зусім невялікі свет жывых істот і рэчаў, якія я ўмеў назваць (Я. Брыль).

Прагна я перабіраю ў памяці, прыглядаюся да гасцінцаў, да старасвецкіх дзічак на межах... (Я. Скрыган).

Чытаў Герцэна. Упершыню поўнага, з надзвычайным – цэлая энцыклапедыя – даведачным апаратам (М. Лужанін).

9. Запішыце словазлучэнні, устаўляючы патрэбныя арфаграмы ў прыметнікі. Якое словазлучэнне супадае з назвай вядомага твора? Назавіце аўтара і твор.

Дзё(н,нн)ая нагрузка, імя(н,нн)ы білет, страшэ(н,нн)ы свавольнік, шкля(н,нн)ая ваза, шаве(цс,ц)кі стол, белару(с,сс)кая песня, ліпе(н,нн)скі дзень, тума(н,нн)ыя перспектывы, цемя(н,нн)ая косць, вогне(н,нн)ая бура, драўля(н,нн)ыя дзверы, сцюдзё(н,нн)ы вецер, пухаві(цс,ц)кі цягнік,

грама(дс,ц)кі абавязак, адэ(с,сс)кі мост, гарадо(ц,цс)кая плошча, пецярбур(г,ж)скі палац, сусе(ц,дс)кі веласіпед, страмя(н,нн)ая дужка, палымя(н,нн)ы прыхільнік.

10. Перабудуйце прапанаваныя словазлучэнні так, каб у іх складзе быў складаны прыметнік. Узор: чалавек вялікай душы – велікадушны чалавек.

Сяляне з Вялікага Бору, ягады кіслыя і салодкія, рэгіён Заходняга Палесся, зборнік народнай паэзіі, яблык з чырвоным бокам, станок для апрацоўкі дрэва, кабінет лячэбных працэдур, школа рабочых і сялян, веласіпед з трыма коламі, рух народнага вызвалення.

11. Выпішыце прыметнікі і размяркуйце іх па слупках табліцы.

Поўная прыметніка	форма	Кароткая прыметніка	форма	Сцягнутая (усечаная) форма прыметніка

1. Міл майму сэрцу гоман далёкі (Я. Купала).
2. У Алесевай памяці, нібы хваля на хвалю, то нагрувашчваецца, то зноў раскочваецца былое (Я. Брыль).
3. Забурліла сіне мора (Я. Купала).
4. Аленка ведае такую мясцінку на сваім двары, адкуль можна добра пабачыць Сцёпкаў двор (Я. Колас).
5. І агародаў няма ў гэтых жыльцоў. Пасее сабе пад вокнамі градку агуркоў і рад (І. Назумечка).
6. Ніколі не страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна... (Я. Колас).
7. Зранку неба было і чыстае, і яснае... (І. Мележ).
8. Таксама вечар свае бавы нясе з сабой не менш цікавы (Я. Колас).
9. Гукае нас зялёная вясна таемным шэптам і птушыным званам (С. Грахоўскі).

12. Спалучыце прапанаваныя прыметнікі з адпаведнымі назоўнікамі:

- 1) адукаваны, адукацыйны (параметр, асоба, стандарт, спецыяліст, крытэрыў, значэнне, жанчына, узровень);
- 2) гандлёвы, гандлярскі (хітрасць, занятак, каледж, аддзел, капітал, флот, лексікон, здзелка, работнік, земляробства);
- 3) далікатны, далікатэсны (кансервы, фігура, чалавек, стравы, гатункі, хлопец, рукі);
- 4) кароністы, каронны (войска, дрэва, нумар, ліпа, роля, клён);

5) навуковы, навучальны (артыкул, год, слова, погляды, меркаванне, працэс, стыль).

13. Запішыце 10 фразеалагізмаў з кампанентамі – прыналежнымі прыметнікамі, утворанымі ад уласных імёнаў.

14. З прапанаваных фразеалагізмаў выпішыце толькі тыя, якія па сваім значэнні і сінтаксічнай функцыі адпавядаюць прыметніку. Патлумачце значэнні выпісаных фразеалагізмаў.

Развязваць вузел, як гром з яснага неба, лёгкі на слова, як мыш пад венікам, язык без касцей, запрагаць у аглоблі, бібікі біць, зімою снегу пашкадуе, пацалаваць замок, на марусін паясок, першы сорт, хоць касой касі, у ружовым святле, ні да танцаў ні да ружанцаў, слова за словам, аршын з шапкай, трымаць слова, рукой падаць, як у ваду упаў, варочаць горы.

15. Аднавіце ў фразеалагізмах кампаненты – прыналежаўныя прыметнікі, утвораныя ад назваў жывёл і птушак: мядзвездзь, вол, кракадзіл, верабей, авечка, лебядзь, курьца, свіння, воўк, паўлін.

Воўк у ... скуру, ... песня, ліць ... слёзы, на ... ножцы, у ... галасы, ... натура, ... куток, на ... скуру не співаць, варона ў ... пёрах, на ... скок.

ДАВЕДКІ

1. Паводле паходжання назвы беларускіх гарадоў Барысаў, Петрыкаў, Тураў – прыналежаўныя прыметнікі (Барыс – аў, Барысаў – горад Барыса; Петрык – аў, Петрыкаў – горад Петрыка; Тур – аў, Тураў – горад Тура), назвы Полацк, Слуцк – адносныя прыметнікі (Палата – ск, Полацк – горад, які стаіць на р. Палата; Случ – ск, Слуцк – горад, які стаіць на р. Случ).

2. Вечна родны (выказнік) тыя губы, што нас змалку цалавалі (К. Кірэенка).

Чуцён (выказнік) спелай (азначэнне) нівы звон (А. Гурло).

Клікаў хлопец дзеўчыну маладу (азначэнне), клікаў у крынічаньку па ваду (А. Лойка)

О, як ён клаўся, свежы (азначэнне) бохан, на бел (азначэнне) абрус ці на рушнік! І пры размове нават з богам так не свяціўся працаўнік (Н. Гілевіч).

Боты новыя (выказнік), а пяты голыя (выказнік) (прыказка).

Не прыгожая (субстантываваны прыметнік у функцыі дзейніка) прыгожа (выказнік), а каханая (субстантываваны прыметнік у функцыі дзейніка) прыгожа (выказнік) (прыказка).

Стаў чырван (выказнік) месяц круглаліцы (азначэнне) (Я. Колас).

Забурліла сіне (азначэнне) мора (Я. Купала).

А бор такі духмяны (выказнік), загадквы (выказнік) такі (П. Панчанка).

Не страшны (выказнік) дні суровыя (азначэнне), калі рады сталёвыя (выказнік) (прыказка).

3. Шэры свет – аднастайны, бясколерны, шэры настрой – сумны; шэрыя дажджы – восеньскія, зацяжныя; шэры вецер – халодны, сіберны; шэры позірк – абьякавы, пусты; шэрыя думкі – трывожныя, неспакойныя; шэры попел – сівы.

4. Сярмяга – не знявага, а жупан – не вялікі (якасны) пан.

Ласы на чужыя (якасны) каўбасы.

Розум – найлепшае (якасны) багацце.

Каб не ежка і не адзежка, дык была б грошай поўная (якасны) дзежка.

Не бог пашыў боты – шаўцовай (прыналежны) работы.

Рост чалавечы, а розум авечы (якасны).

Мазалёваю (якасны) працай не збудуеш палацаў.

Лепей драўляная (якасны) згода, чым залатая (якасны) сварка.

На чужы (якасны) каравай вачэй не ларывай, свой спячы ды скачы.

І ўсё мілагучна для слыху майго: і звонкае (якасны) “дзе” і густое (якасны) “чаго” (П. Панчанка).

І тчэ, забыўшыся, рука заміж персідскага (адносны) узору, цвяток радзімы васілька (М. Багдановіч)

І вось Аслу нарэшце яега стала: Каб сонца засланіць вушэй асліных (прыналежны) мала (К. Крапіва).

Не шукай ты шчасця, долі на чужым, далёкім (якасныя) полі (Я. Купала).

Ад прадзедаў слагон вякоў Мне засталася спадчына, Паміж сваіх і чужакоў Яна мне ласкай матчынай (прыналежны) (Я. Купала).

Запяеш па душы, дасі ўцехі гасцям, – Поўны гуслі насыплю дукатаў, Не пад мысьць песня будзе каму-небудзь нам – канапляную (адносны) возьмеш заплату (Я Купала).

Пацяклі, паплылі за гадамі гады... На гусяравым (прыналежны) наспе жвіровым Палыны ўзышлі, вырас дуб малады, Зашумеў непанятлівым словам (Я. Купала).

Прырода – найцікавейшая (якасны) кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас (Я. Колас).

Разумных (якасны) бараноў наогул жа няма (К. Крапіва).

На беларускую (адносны) дзяўчыну, Калі тут праўду ёй аддаць, Ніхто йшчэ каменем не кінуў І не паважыцца кідаць (Я. Купала).

5. Лішнімі будуць прыметнікі, ад якіх або ступені параўнання не ўтвараюцца, або ўтвараюцца не ўсе: гняды, кульгавы, бела-чырвоны, сінявокі, васільковы, буланы, нямы, жанаты, светла-зялёны, залацісты.

Каментарый.

Варта ўспомніць, што не ўтвараюць простаі формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання вытворныя якасныя прыметнікі з суфіксамі -ав-, -іст-, -аўн-, -ат-, -к- (залацісты).

Не ўтвараюць ступеняў параўнання прыметнікі, якія абазначаюць: а) колер прадметаў праз адносіны да іншых прадметаў (васільковы); б) масць жывёл (гняды, буланы); в) стан чалавека (нямы, жанаты); г) знешнюю фізічную прымету (кульгавы), а таксама якасныя прыметнікі, утвораныя спосабам асноваскладання (бела-чырвоны, сінявокі, светла-зялёны).

6. Залаты сланечнік – якасны (жоўты); бурштынавыя баравікі – якасны (жоўтыя, светла-карычневыя); бронзавыя бары – якасны (карычневыя); шкляное возера – якасны (празрыстае, люстранае); жалезны позірк – якасны (суровы); шаўковы прастор – якасны (пяшчотны); жамчужная раса – якасны (іскрыстая); тхарыныя вочы – якасны (вострыя, злосныя, калючыя, пранізлівыя); салаўіныя крокі – якасны (ціхія, далікатныя, бяшумныя); воўчы позірк – якасны (звярыны, чалавеканенавісьцікі); ільвінае сэрца – якасны (мужнае); мядзведжыя ахапкі – якасны (валікія).

7. “Нёманаў дар” (Якуб Колас), “Вавёрчыя гора” (В. Вітка), “Тарасова доля” (Янка Купала), “Жураўліны крык” (В. Быкаў), “Міхасёвы прыгоды” (Якуб Колас), “Матчына душа” (У. Карпюкевіч), “Воўчая зграя” (В. Быкаў), “Мікітаў лапаць” (М.Чарот), “Сіроць хлеб” (Я. Брыль), “Леснікова пасада” (Якуб Колас).

8. Агнявокае (складана-нульсуфіксальны), верхалістыя (складана-нульсуфіксальны), пышнакрылы (складана-нульсуфіксальны), русакудрыя (складана-нульсуфіксальны), былінны (суфіксальны), рамонкавы (суфіксальны), начны (суфіксальны), бяздонны (прыставачна-суфіксальны), неабсяжная (прыставачна-суфіксальны), бязмежная (прыставачна-суфіксальны), чэвялікі (прыставачны), старасвецкія (складана-суфіксальны), надзвычайны (прыставачны), даведачны (суфіксальны).

Каментарый.

Асаблівасць складаных прыметнікаў *агнявокае, верхалістыя, пышнакрылы і русакудрыя* заключаецца ў тым, што другая частка іх у складзе такіх утварэнняў, як правіла, у якасці самастойнага слова, ад асновы якога яна ўтварылася, у мове не існуе. Таму агульнапрызнаным лічыцца факт, што ў аналагічных складаных прыметніках (як, між іншым, і ў назоўніках) ёсць нулявы суфікс.

9. Дзённая нагрузка, імяны білет, страшэнны свавольнік, шкляная ваза, шавецкі стол, беларуская песня, ліпеньскі дзень, туманныя перспектывы, цемняная косць, вогненная бура, драўляныя дзверы, сцюдзёны вецер, пухавіцкі цягнік, грамадскі абавязак, адэскі мост, гарадоцкая плошча, пецябургскі палац, суседскі веласіпед, страмянная дужка, палымяны прыхільнік.

У. Караткевіч, верш “Беларуская песня”.

10. Велікаборскія сяляне, кісла-салодкія ягады, Заходне-Палескі рэгіён, народнапаэтычны зборнік, чырванабокі яблык, дрэваапрацоўчы станок, лячэбна-працэдурны кабінет, рабоча-сялянская школа, трохколавы веласіпед, народна-вызваленчы рух.

11.

Поўная прыметніка	форма	Кароткая прыметніка	форма	Сцягнутая (усечаная) форма прыметніка
Далёкі, зялёная, птушыны	чыстае, яснае, таемны,	Міл, Сцёпкаў, рад	бязмежна, Алесева,	Сіне, цікавы

Каментарый.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове кароткая і сцягнутая (усечаная) формы прыметніка выступаюць як аманімічныя. Таму пры іх размежаванні арыентуемся на сінтаксічную функцыю ў сказе: для кароткай формы – выказнік, для сцягнутай – азначэнне.

12.

- 1) адукаваны (асоба, жанчына, спецыяліст); адукацыйны (параметр, стандарт, крытэрыў, значэнне, узровень);
- 2) гандлёвы (каледж, адзел, капітал, флот, работнік, земляробства); гандлярскі (хітрасць, занятак, лексікон, здзелка);
- 3) далікатны (чалавек, хлопец, рукі, фігура); далікатэсны (кансервы, стравы, гатункі);
- 4) кароністы (дрэва, ліпа, клён); каронны (войска, нумар, роля);
- 5) навучальны (слова, артыкул, стыль, погляды, меркаванне); навучальны (год, працэс).

13. Ахілесавы пята, арыядніна ніць, аўгіевы стайні, дамоклаў меч, пракрустава ложа, фількава грамата, адамаў яблык, каінава пячаць, геркулесавы слупы, гордзіеў вузел.

Каментарый.

У беларускай мове фразеалагізмы з кампанентамі – прыналежнымі прыметнікамі, утворанымі ад уласных імёнаў, гэта, як правіла, фразеалагізмы з біблейскай ці антычнай міфалогіі.

14. Лёгкі на слова (схільны да абяцанняў), язык без касцей (вельмі балбатлівы), зімою снегу пашкадуе (вельмі сквапны), першы сорт (самы лепшы), ні да танцаў ні да ружанцаў (ні на што не здатны, няўмелы), аршын з шапкай (нізкарослы).

15.

Воўк у авечай скуры, лебядзіная песня, ліць кракадзілавы слёзы, на курынай ножцы, у свіныя галасы, воўчая натура, мядзведжы куток, на валовай скуры не спішаш, варона ў паўлінавых пёрах, на вераб'іны скок.

Святлана Мароз,
Марына Ржавуцкая

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ